

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет психології та соціальної роботи

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра диференціальної та спеціальної психології

(повна назва кафедри)

Д и п л о м н а р о б о т а

Магістр

(освітньо-кваліфікаційний рівень)

На тему: **«Психологічний супровід батьків дітей
з особливими потребами засобами арт-терапевтичних технологій»**

«Psychological support of parents of children with special needs
by means of art-therapeutic technologies»

Виконала: студентка 2-го курсу заочної форми навчання
спеціальність 053 «Психологія»

Музика Олександра Олександрівна

Керівник: доктор психол. наук, професор Чернявська Т.П.

Рецензент к. психол. н., доцент Колот С.О.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2020 р.

Завідувач кафедри
диференціальної і спеціальної
психології

(підпис)

Родіна Н.В.

Захищено на засіданні ЕК № 2

протокол № від _____ р.

Оцінка _____ / _____ / _____

(за національною шкалою, шкалою ECTS,
бали)

Голова ЕК

(підпис)

Одеса - 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ БАТЬКІВ ДІТЕЙ	
З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ ЗАСОБАМИ	
АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ	
1.1. Феномен психологічного супроводу в психологічній науці.....	8
1.2. Проблеми батьків дітей з особливими потребами.....	21
1.3. Арт-терапевтичні технології в психологічному супроводі	
батьків дітей з особливими потребами.....	33
Висновки до розділу 1.....	40
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ, МЕТОДИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	
2.1. Методи емпіричного дослідження.....	42
2.2. Опис комплексу психодіагностичних методик.....	46
Висновки до розділу 2.....	49
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ	
РЕСУРСІВ БАТЬКІВ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ	
ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ	
3.1. Дослідження адаптивного потенціалу батьків дітей з особливими	
потребами.....	51
3.2. Дослідження особливостей самоактуалізації особистості батьків	
дітей з особливими потребами з різним рівнем адаптивного	
потенціалу.....	57
3.3. Дослідження емоційної зрілості батьків дітей з особливими	
потребами з різним рівнем адаптивного потенціалу.....	63
3.4. Взаємозв'язки компонентів адаптивності та саморегуляції	
особистості батьків дітей з особливими потребами розвитку	68
3.5. Програма психологічної корекції батьків дітей з особливими	
потребами засобами арт-терапевтичних технологій.....	76
Висновки до розділу 3.....	80

ВИСНОВКИ.....	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	91
ДОДАТКИ.....	98

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема підвищення якості життя сімей із дітьми з особливими потребами набуває сьогодні особливої актуальності в усьому світі та в Україні. Збільшення кількості дітей із вродженими та набутими захворюваннями та порушеннями розвитку збільшується, що пов'язано не лише з суто негативними чинниками, але й із позитивними тенденціями підвищення якості медичної допомоги матерям та дітям. Останнє призвело до зниження смертності дітей, що в свою чергу поставило питання необхідності забезпечення гідного життя дітям, які врятовані і їх сім'ям.

Принципи гуманістичної, екзистенціально-позитивної психології покладені в основу дослідження проблеми психологічного супроводу батьків дітей з особливими потребами, а саме важливими в цьому контексті є феномени такі, як: особистісний потенціал; суб'єктність, неадаптивна і надситуативна активність, самоактуалізація; особистісне зростання, консультування та психотерапія центровані на людині; прагнення до сенсу життя; включеність в потік (Д.О. Леонтьєв, А. Маслоу, В.А. Петровський, К. Роджерс, В. Франкл, М. Чиксентміхайї).

Психологічні особливості особистості і її формування в дитячому віці, ведучи закономірності психічного розвитку дітей вивчали і представили у своїх працях Л. Берк, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Ю.Б. Гіппенрейтер, О.В. Запорожец.

Патопсихологічні, психотерапевтичні, психодіагностичні та психокорекційні аспекти психічного розвитку дитини; особливості порушень співвідношення темпів і термінів розвитку окремих сфер психічного розвитку дитини досліджували вчені Т.А. Власова, Е. Вольф, Б.В. Зейгарник, В.В. Лебединський, О.Р. Лурія, Д. Меш, М.С. Певзнер, С.Я. Рубінштейн, М.М. Семаго, К. Хорні, У.Г. Ейдемільлер, Т.С. Яценко.

Різні аспекти складних процесів взаємодії дитини з особливими потребами з оточенням, сприйняття дитини близькими та формування її особистості висвітлено в працях авторів таких як Х.Д. Джайнотт, Л.А. Кіслян, І.М. Марковська, М.І. Радченко.

Психологічна підтримка, психологічне консультування сімей, батьків дітей з порушеннями розвитку у формуванні конструктивних батьківсько-дитячих відносин вивчали Ю.Є. Альошина, Л.О. Забродіна, М.П. Краузе, М.І. Оліфович.

Психологічний супровід досліджували вчені в різних аспектах: підлітків у кризових ситуаціях (С.В. Духновський); школярів із синдромом Дауна (Г.Б. Соколова); як фактор активізації саморозвитку особистості (В. Сатір, Ю.В. Слюсарев).

Арт-терапевтичні технології розробляли і використовували в роботі з дітьми і їх батьками М. Бетенські, М.С. Вальдес Одріосола, О.Л. Вознесенська, Т.Д. Зінкевич-Євстігнеєва, О.І. Копитін, Л.Д. Лебедева, С. Ньюмен, К. Ramirez, М.Ю. Сідоркіна, R. Tipple.

Проблеми психологічного супроводу батьків дітей з особливими потребами взагалі і в контексті арт-терапевтичних технологій зокрема є актуальними і недостатньо дослідженими вітчизняними вченими, тому тема нашої дипломної роботи є «Психологічний супровід батьків дітей з особливими потребами засобами арт-терапевтичних технологій».

Мета дослідження - теоретичний аналіз та емпіричне дослідження особливостей психологічного супроводу батьків дітей з особливими потребами засобами арт-терапевтичних технологій.

Для досягнення мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Провести теоретичний аналіз проблем батьків дітей з особливими потребами в науковій літературі, розкрити особливості психологічного супроводу батьків дітей з особливими потребами засобами арт-терапевтичних технологій.

2. Визначити психодіагностичні методики для емпіричного дослідження особистісних ресурсів батьків дітей з особливими потребами, які дозволяють їм вирішувати проблеми їх дітей і власні психологічні проблеми.

3. Виявити психологічні особливості особистості батьків дітей з особливими потребами, а саме особливості: особистісного адаптивного потенціалу, самоактуалізації, емоційної зрілості і саморегуляції. Виявити взаємозв'язки компонентів адаптивного та саморегулятивного потенціалу особистості.

4. Розробити програму психокоррекційної роботи для актуалізації особистісних ресурсів батьків дітей з особливими потребами засобами арт-терапевтичних технологій.

Об'єкт дослідження: особистісний потенціал батьків дітей з особливими потребами, який дозволяє їм вирішувати проблеми їх дітей і власні психологічні проблеми.

Предмет дослідження – психологічний супровід батьків дітей з особливими потребами засобами арт-терапевтичних технологій.

Методи дослідження:

- **теоретичні методи** (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, систематизація теоретичних концепцій досліджуваних проблем);

- **емпіричні:** спостереження, метод бесіди; психодіагностичне обстеження, спрямоване на дослідження психологічних особливостей батьків дітей з особливими потребами за допомогою психодіагностичних методик:

- багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (О.Г. Маклаков, С.В. Чермянін);

- методика діагностики самоактуалізації особистості (А.В. Лазукін), адаптація (Н.Ф. Калін) тесту POI (Personal Orientation Inventory) (Е. Шостром);

- методика діагностики емоційної зрілості особистості (О.С. Кочарян, М.А. Півень);

- методика «Стиль саморегуляції поведіння — ССП-98» (В.І. Моросанова);

- методи статистичної обробки отриманих даних (порівняльний аналіз, кореляційний аналіз за допомогою r - критерію Пірсона).

Практичне значення отриманих результатів. Розроблена та впроваджена програма психологічної корекції батьків дітей з особливими потребами засобами арт-терапевтичних технологій. Отримані результати дають можливість розробити програми навчання і реалізувати їх в системі психологічного консультування.

Апробація результатів дослідження. Результати даної роботи було обговорені на Міжнародній науково-практичній конференції «Тенденції та перспективи розвитку психології та соціальної роботи в сучасному суспільстві». Одеса, 05.11.2020.

Структура роботи: дана робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (76 найменувань, з них 4 - іноземних), 4 додатки на 25 сторінках. Робота містить 4 таблиці, 3 рисунки. Основний текст роботи викладено на 90 сторінках. Повний текст роботи - 123 сторінок.

ВИСНОВКИ

Результати теоретико-емпіричного дослідження проблеми психологічного супроводу батьків дітей з особливими потребами засобами арт-терапевтичних технологій дали змогу сформулювати такі висновки.

1. На основі теоретичного аналізу і подальшого узагальнення досліджуваної проблеми було з'ясовано, що психологічний супровід батьків дітей з особливими потребами – це діяльність, яка спрямована на актуалізацію батьківських ресурсів, які забезпечують ефективність їх функціонування, особливо під час криз, пов'язаних з вихованням і розвитком дітей з особливими потребами розвитку.

Психологічний супровід дозволяє створювати корекційно-розвивальний простір відповідний віку дітей, формувати і реалізовувати адекватні потребам дітей стратегії виховання, які базуються на конструктивних батьківських установках і позиціях по відношенню до дітей.

Арт-терапевтичні технології пов'язані з художньою та творчою практикою такі, як: казкотерапія, живопис, танці, ігрова терапія, пісочна терапія, кольорова терапія, створення ляльок, музикотерапія.

Арт-терапевтичні технології служать способом, за допомогою якого можливо мобілізувати адаптаційний потенціал, внутрішні механізми самоактуалізації особистості, емоційно-вольової саморегуляції й зцілення та надати додатковий імпульс розвитку психологічного супроводу батьків дітей з особливими потребами.

2. Визначено та обґрунтовано психодіагностичні методики для емпіричного дослідження особистісних ресурсів батьків дітей з особливими потребами такі, як:

- багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (О.Г. Маклаков, С.В. Чермянін);

- методика діагностики самоактуалізації особистості (А.В. Лазукін);

- методика діагностики емоційної зрілості особистості (О.С. Кочарян, М.А. Півень);

- методика «Стиль саморегуляції поведення — ССП-98» (В.І. Моросанова);

- методи статистичної обробки отриманих даних (порівняльний аналіз, кореляційний аналіз за допомогою r - критерію Пірсона).

3. Виявлено особистісні ресурси батьків дітей з особливими потребами, які дозволяють батькам вирішувати проблеми їх дітей і власні психологічні проблеми.

3.1. Виявлення рівня адаптивного потенціалу показало, що респонденти ($n=60$) розподілилися на три групи: 1) високої і нормальної адаптації ($n=15$); 2) задовільної адаптації ($n=35$); 3) низької адаптації ($n=10$).

Представники:

- першої групи легко адаптуються до нових умов, адекватно орієнтуються в ситуації, не конфліктні, в них висока емоційна стійкість;

- другої групи мають невисоку емоційну стійкість, можуть проявляти агресію і конфліктність;

- третьої групи мають низьку нервово-психічну стійкість, конфліктні, можуть мати нервово-психічні зриви, можуть допускати асоціальні вчинки.

3.2. Виявлено психологічні особливостей самоактуалізації особистості батьків дітей з особливими потребами з різним рівнем адаптивного потенціалу, які проявляються у:

-високо адаптивні батьки мають стійку нервово-психічну і поведінкову регуляцію, високу адекватну самооцінку, реальне сприйняття дійсності, відкриті до спілкування з іншими людьми, легко встановлюють контакти, добре орієнтуються в складних умовах життя та діяльності, розуміють і приймають реальність, характеризуються моральною поведінкою;

-задовільно адаптивні батьки адаптованості проявляють добру орієнтацію в часі, та погляд на природу людини. можуть траплятися нервові зриви; самооцінка неадекватна, недостатньо реальне сприйняття дійсності,

можуть бути складнощі у встановлюванні контактів із новими людьми, може проявлятися агресивність в стресових ситуаціях, конфліктні взаємодії, недостатня адекватна оцінка свого місця серед оточуючих, можуть бувати порушення загально-суспільних норм поведінки;

-низько адаптивні батьки мають низький рівень поведінкової регуляції, схильність до нервово-психічних зривів, неадекватну самооцінку, нереальне сприйняття дійсності, затрудняються встановлювати контакти з людьми, високо конфліктні, можуть бути агресивними, не можуть адекватно оцінювати своє місце серед оточуючих людей, можуть проявляти асоціальні поступки, не прагнуть дотримуватися загально-суспільні норми поведінки.

3.3. Виявлено психологічні особливостей емоційної зрілості особистості батьків дітей з особливими потребами з різним рівнем адаптивного потенціалу, яка проявлялася у:

-високо адаптивних та задовільно адаптивних батьків мають такі єдині ознаки: відкритість і готовність до змін, яка формується через розуміння того, що зміни є необхідною складовою життя – і пристосовуються до них. Для них є властивим знання своїх сильних та слабких сторін. Отже, вони розуміють, у яких справах можуть бути найбільш ефективними і чого їм ще треба навчитися. Вони знають, яке саме життєве середовище буде оптимальним для їхнього стилю життя, здатні розуміти почуття інших людей, поважати їхні емоції, співчувати і співпереживати. Можуть ставити себе на місце інших людей і не сприймати вияви емоцій як особисту образу, що дуже важливо в конфліктних ситуаціях, знають, що досконалість – це недосяжний ідеал. Вони націлені на найкращий результат, але усвідомлюють обмеження, пов'язані з реальною ситуацією, і не впадають у відчай через недоліки, що їх вони добре бачать. Водночас вони здатні вчитися на своїх помилках, уміють підтримувати баланс між особистим і професійним життям, не впадаючи в жодні крайнощі. Для них є властивою цікавістю до зовнішнього світу, вони схильні його вивчати і знаходити в ньому багато приводів для захоплення.

-низько адаптивні батьки використовують примітивні, протективні механізми психологічного захисту (заперечення, витіснення, регресія, проекція, заміщення, реактивне утворення тощо), що перешкоджають доведенню травматичної інформації до свідомості.

3.4. Виявлено особливості саморегуляції батьків дітей з особливими потребами, тобто переважна кількість 52% (n=12) досліджуваних батьків дітей з особливими потребами мають середній рівень розвитку усвідомленої саморегуляції. Високий рівень розвитку саморегуляції мають 19% (n=12), а низький рівень саморегуляції мають 29% (n=17) досліджуваних батьків особливих дітей.

Високо саморегулятивним досліджуваним притаманні високі: нервово-психічна стійкість, що забезпечує високу поведінкову регуляцію особистості; адекватна самооцінка і реальне сприйняття дійсності; самостійність, гнучкість та адекватність поведінки в ситуаціях, що змінюються, в нових умовах діяльності. Високий рівень саморегуляції дозволяє цим батькам особливих дітей компенсувати недоліки їх особливих особистісних якостей, що перешкоджають ефективним співвідношенням з їх особливими дітьми та іншими членами сім'ї.

Середньо саморегулятивні досліджувані мають достатній рівень нервово-психічної стійкості та поведінкової регуляції; недостатньо адекватну самооцінку і недостатньо реальне сприйняття дійсності; у стресових і екстремальних ситуаціях в них можуть траплятися нервові зриви. Вони недостатньо вміють вирішувати конфліктні ситуації спілкування зі складними людьми; можуть проявлятися конфліктність в стресових ситуаціях чи в ситуаціях невизначеності. Вони не завжди можуть реально оцінювати свою роль в сім'ї, серед близьких людей, в колі інших оточуючих людей.

Низько саморегулятивні досліджувані схильні проявляти нервово-психічні зриви у стресових і екстремальних ситуаціях; агресивність і

конфліктність. В них неадекватна самооцінка і відсутнє реальне сприйняття оточуючої дійсності.

3.5. Проведений кореляційний аналіз дозволив визначити найважливіші структурні компоненти адаптивного і саморегулятивного особистісних потенціалів досліджуваних, які встановили тісні взаємозв'язки між такими компонентами, як: 1) загальний показник саморегуляції і нервово-психічна стійкість (компонент адаптивного потенціалу); 2) між двома компонентами саморегулятивної структури такими, як самостійність і програмування.

4. Розроблено психокорекційну програму актуалізації особистісних ресурсів батьків дітей з особливими потребами

В якості ведучих методів програми психологічної корекції було обрано клієнт-центрований підхід і арт-терапевтичні технології.

Клієнт-центрований підхід дав можливість супроводжувати учасників не в проблему, а в глибину їх внутрішнього світу, досвіду переживань, які важливі для учасників «тут і зараз». Клієнт-центрована орієнтація – безумовне прийняття, емпатія та справжність створили умови для актуалізації особистісних ресурсів учасників, що сприяють зростанню їх емоційної зрілості.

У якості формату реалізації психокорекційної програми обрано груповий, який забезпечив ефект через механізми групової динаміки: навіювання надії, універсальність, повідомлення інформації, альтруїзм, корегувальний аналіз впливу батьківської родини, імітаційну поведінку, інтерперсональний вплив, групову згуртованість, катарсис.

Арт-терапевтичні технології сприяли розкриттю можливостей учасників, що дозволяло активізувати невербальну комунікацію між учасниками арт-терапевтичних занять, підвищити ефективність взаємодії між ними, сприяло узгодженості між емоційними, когнітивними, поведінковими та фізичними аспектами особистісного функціонування. Арт-терапевтична робота в більшості випадків викликала в учасниках позитивні емоції, допомагала подолати апатичні настрої, сформувані більш активну життєву позицію.

У корекційній програмі взяло участь 2 групи досліджуваних: експериментальна – 12 осіб, і контрольна – 12 осіб із низьким рівнем емоційної зрілості, віком 20-23 роки. Тривалість психокорекційної програми складала 9 тижнів (2 місяці й 1 тиждень), щільністю зустрічей 2 рази на тиждень.

Ефективність проведеної програми психологічної корекції підтверджена суб'єктивно пережитими позитивними змінами у внутрішньому світі, об'єктивно реєстрованими змінами емоційної зрілості, стійкістю, тривалим ефектом та змінами в реальному житті осіб, що взяли участь у програмі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер А. Индивидуальная психология и развитие ребенка. М.: Институт общегуманитарных исследований, 2016. 166 с.
2. Алёшина Ю.Е. Семейное и индивидуальное психологическое консультирование. М.: Класс, 1999. 208 с.
3. Бандура, А. Теория социального научения. СПб.: Евразия, 2000. 320 с.
4. Бетенски М. Что ты видишь? Новые методы арт-терапии / Пер. с англ. М. Злотник; под ред. С. Пьянковой. М.: Эксмо-Пресс, 2002. 252 с.
5. Берк Л. Развитие ребенка. СПб.: Питер, 2006. 1056 с.
6. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. СПб.: Питер, 2008, 400 с.
7. Брызгунов И.П., Касатикова Е.В. Непоседливый ребенок, или все о гиперактивных детях. М.: Изд-во института психотерапии, 2001. 96 с.
8. Вальдес Одриосола М.С. Арт-терапия в работе с подростками. Психотерапевтические виды художественной деятельности: методическое пособие. М.: Владос, 2005. 61 с.
9. Вилюнас В.К. Психология эмоций. СПб.: Питер, 2004. 496 с.
10. Волкова Л.С. Логопедия. М.: Владос, 2004. 704 с.
11. Власова Т.А., Певзнер М.С. О детях с отклонениями в развитии. М.: Просвещение, 1973. 176 с.
12. Вознесенська О.Л., Сидоркіна М.Ю. Арт-терапевтична майстерня як форма профілактики сімейних дисфункцій. *Соціально-психологічні особливості професійної діяльності працівників соціальної сфери*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. Мелітополь, 2007. С. 62-67.

13. Вольф Э., Мэш Д. Детская патопсихология. Нарушения психики ребенка. СПб.: Прайм Еврознак, 2003. 384 с.
14. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. СПб.: Союз, 1997, 96 с.
15. Гиппенрейтер Ю.Б. Общаться с ребенком. Как? М.: МАСС-МЕДИА, 1995. 240 с.
16. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект в бизнесе; [пер. с англ. А.П. Исаевой]. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2014. 512 с.
17. Гринспен С., Уидер С. На ты с аутизмом: использование методики Floortime для развития отношений, общения и мышления; [пер. с англ. А.А. Ильина-Томича]. М.: Теревинф. 2015. 513 с.
18. Джайнотт Х.Д. Родители и дети. М.: Знание, 1986. 94 с.
19. Диагностика самоактуализации личности (А.В. Лазукин в адаптации Н.Ф. Калина) / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов // Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. М.: Академия, 2002. С. 426-433.
20. Духновский С.В. Психологическое сопровождение подростков в критических ситуациях: учеб. пособие. Курган: Изд-во Курганского гос. унта, 2003. 124 с.
21. Забродина Л.А. Психологическая поддержка родителей в формировании конструктивных родительско-детских отношений: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Самара. 2010. 26 с.
22. Запорожец А.В. Избранные психологические труды. Т.1. Психическое развитие ребенка. М.: Педагогика, 1986. 320 с.
23. Зинкевич-Евстигнеева Т.Д., Грабенко Т.М. Практикум по песочной терапии. СПб.: Речь, 2002. 224 с.
24. Зейгарник Б.В., Николаева В.В., Соколова Е.Т., Кожуховская И.И., Лебединский В.В., и др. Практикум по патопсихологии. М.: МГУ, 1987. 184 с.

25. Кисляк Л.А. Проблемы адаптации семьи до воспитания дитини з особливими потребами. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*: зб. наук. праць. К.: Університет Україна, 2007. 395 с.
26. Кононенко О.И. Категория адаптивности в понимании феномена перфекционизма личности. *Вісник ОНУ. Сер.: Психологія*. 2013. Т. 18, вип. 4(30). С. 156-161.
27. Копытин А.И. Теория и практика арт-терапии. СПб.: Питер, 2002. 368 с.
28. Кочарян О.С., Півень М.А. Емоційна зрілість особистості: дослідження феномену. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського*. 2012. Т. 2. Вип. 9. С. 140-144.
29. Краузе М.П. Дети с нарушениями развития: психологическая помощь родителям; [пер. с нем. К.А. Назаретян]. М.: Академия, 2006. 208 с.
30. Кукуруза Г.В. Психологічна модель раннього втручання: допомога сім'ям, що виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку: монографія. Х.: Точка, 2013. 244 с.
31. Лебедева Л.Д. Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий. СПб.: Речь, 2003. 256 с.
32. Леонтьев Д.А. Тест смысло-жизненных ориентаций (СЖО). М.: МГУ, 1992. 16 с. URL: <http://publishing.smysl.ru/book/sgo/ManSGO.pdf>
33. Личностный потенциал. Структура и диагностика / Под ред. Д.А. Леонтьева. М.: Смысл, 2011. 680 с.
34. Лурия А.Р. Высшие корковые функции человека и их нарушения при локальных поражениях мозга. М.: Акад. проект, 2000. 505 с.
35. Лэндрет Г., Хоумер Л., Гловер Дж., Свини Д. Игровая терапия как способ решения проблем ребенка. / Пер. с англ. Л.Р. Мошинской. М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: МОДЭК, 2001. 320 с.
36. Люсин Д.В. Опросник на эмоциональный интеллект ЭМИн: новые психометрические данные. *Социальный и эмоциональный интеллект: от*

моделей к измерениям / Под ред. Д.В. Люсина, Д.В. Ушакова. М.: Институт психологии РАН, 2009. С. 264-278.

37. Маклаков А.Г., Чермянин С.В. Многоуровневый личностный опросник «Адаптивность» (МЛЮ-АМ). Практическая психодиагностика. Методики и тесты / Ред. Д.Я. Райгородский. Самара, 2001. С. 549-558.

38. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / Пер. с англ. А.М. Татлыдаевой. СПб.: Евразия, 1999. 430 с.

39. Моросанова В. И. Индивидуальный стиль саморегуляции: феномен, структура и функции в произвольной активности человека. М.: Наука, 2001. 192 с.

40. Наказ Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства фінансів України №454/471/516 від 08.11.2001. URL:

41. Науменко Н.О. Особливості самосвідомості дітей з синдромом дефіциту уваги та гіперактивністю: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.04. Київ, 2016. 20 с.

42. Ньюмен С. Игры и занятия с особым ребенком. Руководство для родителей / Пер. с англ. Н.Л. Холмогоровой. М.: Теревинф, 2013.

43. Особливості організації пропаганди логопедичних знань серед батьків дітей з порушеннями мовлення. URL: <http://www.educationua.net/silov-1033.html>

44. Островська К.О. Засади комплексної психолого-педагогічної допомоги дітям з аутизмом: монографія. Львів: Тріада плюс, 2012. 520 с.

45. Петровский В.А. Психология неадаптивной активности. М.: ТОО Горбунок, 1992. 224 с.

46. Пурнис Н.Е. Арт-терапия. Аспекты транс персональной психологии. СПб.: Речь, 2008. 216 с.

47. Радченко М.І. Особистісна саморегуляція дорослих у сім'ях з розумово відсталими дітьми інвалідами: автореф... канд. психол наук: 19.00.01. К., 2006. 18 с.

48. Роджерс К. Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы: монография. М.: Эксм-Пресс, 2000. 464 с
49. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2005. 713 с.
50. Савина Е.А., Чарова О.Б. Особенности материнских установок по отношению к детям с нарушениями в развитии. *Вопросы психологии*. 2002. № 6. С. 15-23.
51. Сатир В. Вы и ваша семья: Руководство по личностному росту. М.: Эксмо, 2000. 320 с.
52. Семаго М.М., Семаго Н.Я. Теория и практика оценки психического развития ребенка. Дошкольный и младший школьный возраст. СПб.: Речь, 2005. 384с.
53. Сидоркіна М.Ю. Спільна художня творчість як чинник гармонізації сімейних стосунків: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. К., 2011. 216 с.
54. Скрипник Т. В. Феноменологія аутизму: монографія. К.: Видавництво «Фенікс», 2010. 320 с.
55. Слюсарев Ю.В. Психологическое сопровождение как фактор активизации саморазвития личности: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. СПб., 1992. 16 с.
56. Соколова Г.Б. Теоретико-методичні засади психологічного супроводу школярів із синдромом Дауна: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.08. Київ. 2019. 456 с.
57. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении: монография. К.: Просвіта, 1996. 404 с.
58. Титаренко Т.М. Дитина з особливими потребами та її життєвий світ: напрямки психологічного консультування. *Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство*: науково-методичний зб.. К.: Контекст, 2000. 336 с.
59. Титаренко Т.М., Кляпець О.Я. Запобігання емоційному вигоранню в сім'ї як фактор гармонізації сімейних взаємин. К.: Міленіум, 2007. 142 с.

60. Ткачева В.В. Технологии психологической помощи семьям детей с отклонениями в развитии. М.: АСТ; Астрель, 2007. 318 с.
61. Франкл В. Человек в поисках смысла: сборник; [пер. с англ. и нем. / Общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева; вст. ст. Д.А. Леонтьева]. М.: Прогресс, 1990. 368 с.
62. Фрейд З. Психология бессознательного; [пер. с нем. А. Вяхирева, И. Полякова]. СПб: Азбука, 2014. 224 с.
63. Філь О. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до використання казкотерапії у професійній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Запоріжжя, 2010. 20 с.
64. Франц М.Л. Мотив искупления в волшебных сказках: о поиске индивидуальной терапии, исходя из анализа сновидений: для практикующих психологов и студентов; пер. с англ. под ред. В. Зеленского. М.: Добросвет: Городец, 2016. 142 с.
65. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. М.: Смысл, 1997. 496 с.
66. Хухлаева О.В., Хухлаев О.Е. Терапевтические сказки в коррекционной работе с детьми. М.: Редкая птица, 2017. 175 с.
67. Чернявська Т.П. Креативне мислення менеджерів. *Інноваційна економіка: теоретичні та практичні аспекти*: міжунівер. кол. монографія / за ред. д.е.н., проф. О.В. Побережець, д.е.н., проф. Є.І. Масленнікова. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, Вип. 5. 2020. С. 454-464.
68. Чернуха І.О. Психокорекція особистості засобами арт-терапії: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Луцьк. 2010. 17 с.
69. Чиксентмихайи М. В поисках потока. Психология включенности в повседневность. М.: Альпина нон-фикшн, 2015. 194 с.
70. Эйдемиллер Э., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. СПб.: Питер, 2008. 672 с.
71. Юнг К. Психологические типы. СПб.: Ювента; Прогресс-Универс, 1995. 715 с.

72. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання: навч. посіб. Київ: Вища шк., 2004.

679 с.

73. Ramirez K. Art Therapy for Enhancing. *Academic Experience of Male High School Freshmen: A Dissertation Submitted by Kelvin Ramirez: In partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Lesley University, 2013. 149 p.*

74. Shostrom E. L. An Inventory for the Measurement of Self-Actualization. *Educational and Psychological Measurement. 1964. Vol. 24, no. 2. P. 207—218.*

75. Shostrom E. L., Knapp R. R., Knapp L. Validation of the Personal Orientation Dimensions: an Inventory for the Dimensions of Actualizing. *Educational and Psychological Measurement. 1976. Vol. 36, no. 2. P. 491—494.*

76. Tipple R. Looking for a Subject – Art Therapy and Assessment in Autism: Art Psychotherapy Unit Goldsmiths College University of London: PhD submission. University of London, 2011. 387 p.